

British Embassy
Panama

TÄRÄ KUKWE BOLITIKA BATA MERITRE NGÄBERE KRÄKE:

Kukwe mikata gare aune ütöäte
ja mikakrä jite aune Kwan gare
bolitika bötä

**TÄRÄ
KUKWE BOLITIKA BATA
MERITRE NGÄBERE KRÄKE:**

Kukwe mikata gare aune ütüäte
ja mikakrä jite aune Kwan gare
bolitika bötä

Marzo 2022, TÄRÄ KUKWE BOLITIKA BATA MERITRE NGÄBERE KRÄKE: Kukwe mikata gare aune ütüäte ja mikakrä jite aune Kwan gare bolitika bötä

Representante Residente del PNUD en Panamá

María del Carmen Sacasa

Representante Residente Adjunta del PNUD en Panamá

Aleida Ferreyra

Equipo del PNUD

Patricia Pérez Prieto, Oficial de Programas del Área de Gobernabilidad, Paz y Derechos Humanos

María Fernández Trueba, Especialista en Género

Rosa Lucía Peña Castillo, Yanna Blanquicet y Shuangqing Li, equipo Área de Gobernabilidad, Paz y Derechos Humanos

Embajador del Reino Unido de Gran Bretaña e Irlanda del Norte

Timothy Stew

Equipo de la Embajada del Reino Unido de Gran Bretaña e Irlanda del Norte

Marta Acosta, Sub-Jefa de Asuntos Económicos

Eliecer Lu, Pasante de Prosperidad

Sribi ne Programa Naciones Unidas Desarrollo (PNUD) abra bäri tä ja mikani ji dokwäte, yebra sribikä Naciones Unidas kä biti, kukwe metrerere kwe abokon - ja tua ngwarebe ye erere gainkä aune ni bobre jondron te ye erere riadrekä, ja mika ngware aune kä nibi jene nünankrä ye bata. Nunta sribire kä kri biti tibien nitre tö bata käkwe ja tötikani kukwe nekrä aune ja mäkäkä juta 170 käta ja di bien kukwe ne tuakrä kánti, kwe rabadreta ukwe ne tuen kánti aune ükete niken ja tari arato kukwe mada bötä aune raere kräke, ni jökrä kräke aune kä ne bötä kräke. Mun raba kukwe ngientari bäri jakrä nete www.pa.undp.org arato nun jie biti nere @PNUDPanama. Kukwe mikata tuare nete, dre nuendre aune nirekwe nuendre tä niebare tärä ne bötä, ye nän jökrä oficial del PNUD ye töere aune nitre ere nünanka kä biti tibien erere.

Fecha de producción

Abril 2022

Diseño y diagramación

Graphic Solutions, S. A.

Copyright: ©PNUD - Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo – Panamá. Todos los derechos reservados.

CONTENIDO

1. TÄRÄ KUKWE BOLITIKA BÖTÄ NITRE MERIRE NGÄBERE KRÄKE.....	7
Mikata tuare	7
Kkukwe ruäre ni ngäbere bötä	8
2. KUKWE BIEN JAKWE JA MIKARA JITE AUNE KWANKÄRE BOLITIKA BÖTÄ MERITRE NGÄBERE KRÄKE NE KUKWE MIKA GARE KÖBÖERE	9
Nitre merire kisete kukwe rebadre nemen aune rabadre bien jakwe	9
Kukwe meri ngäberewe bata ja mike jite aune bäri ja mike bolitika kräke	10
Kukwe ruäre tare bolitika bötä aune kwankrä kukwe bötä meritre kräke	11
3. KUKWE MERITRE NGÄBERE KRÄKE BOLITIKA BÖTÄ MIKATA ÜTÜÄTE.....	13
Kukwe bolitikare juta ni ngäbekrä ye kukwe ja nirekrä	13
¿Dre kukwe bolitika biti meritre ngäbere kräke?	15
Ari blite jondron bölika biti meritre ngäbere kräke ye bötä	16
4. KUKWE TA ÜKANINTE JUTA BANAMA NETE BOLITIKA BATA JUTA NGÄBEKWE KRÄKE AUNE MERI BÖTÄ	18
¿Dre nieta constitución bolitika banama nete käkwe?	18
Kodigo electoral banama ükaninte ñuo ari mike gare jae de	18
Kukwe nakainkä blo bolitika aune anin blite ley 184 bötä	21
Ley aune ja köböita banama nete juta ngäbekwe bötä	21
Ley kä tärä teri	21
Kukwe ja ükatekrä täte juta ngäbere kräke	22
Kukwe tä ükaninte ja käite banama nete kwe jondron ngäbetre merire kräke bolitikare rabare nemen kisete	23
Instituciones político – electorales	23
Gobran jeñe ni ngäbere kwe	23
Kukwe ükaninte ja nire ngibiakrä aune kukwe meritre kwe ngibiakrä.....	24
Instituciones sribikä kukwe juta ngäbere kwe bötä.....	25
BIBLIOGRAFÍA.....	27

KOIN RIBETA

Kukwe köböi bare Naciones Unidas kärke Banama nekrä bäri ütöäte mikare gare aune kwin biandre ni jökrä kwani kukwe ne bata kräke, nitre ye kärke ñan ja di biandre tärä ne ñakare rabadre bare. Koin ribeta metrere ja töi Bianka aune ja di Bianka ji dokwäte ja ngwaytre kräke; Dialys Erman, Omaira Casamá, Paula Ortega, Sara Omi, aune Yanel Bura, ye kwrere arato, koin bianta ja ngway Marbelina Oller sribikä vice Ministerio kukwe ni ngäbekwe bötä kräke aune Rubiela Barnett sribikä Asamblea Nacional, kwin ribeta jire kräketre ja di biani kwetre tärä ne ukatekrä, ne ara kärke meritre ngäbere kukwe mikani gare ja töi metre aune ütöäte yebiti.

Kwin ribeta arato sribikä ja küdere INAMU Maria Luisa Olmos Kräke. Arato Adriana Esther Aleman kräke sribikä Ministerio Gobierno, Arato Erika Jimenez sribikä Tribunal Electoral; Arato Eveline Arboleda sribikä Fiscalía General Electoral aune arato Nancy Quintero sribikä defensoría del pueblo.

Mräkäre, kwin bianta arato sribikä jabe Dayanara Salazar sribikä ONU meri bötä aune Rosina Perez sribikä kukwe Naciones Unidas Banama nete.

Blitabare sribikä Reino Unido käbiti Banama nete **S.E. Tim Stew.** käkwe, kukwe ngwanta ja käne PNUD ye bötä

Kä juto Embajada Británica bötä juta Banama nete, nunta ja di bien programa de Desarrollo de las Naciones Unidas (PNUD) kräke, broyeto nete känänta aune ja di bianta, kwe meritre ngäbere kisete kukwe metre erere rebadre nebe gare aune kukwe bolitikare kräke ye rükadre gare ietre. Gare metre nunye sribi ne rebadi bare aune rakadi kukwe tarere ja tari, akwa ne die biti meritre ngäbere rabadi ja ükete ja näre ni jökrä nünanka Banama nete kwrere.

Reino Unido kätä kaen täte, meritre ngäbere jökrä nünanka kä ne bötä kräke, nitre ye tä tuen ngwarebe kri, niaratre merire ye kwrere bötä, ñan mikata ütüäte, nünen kukwe jakwete aune Ngöbö mike täte ñuo ye bötä, arato bobre, dre koin ja ngötäite ñakare nebe kisete. Kukwe ne tuakrä kánti, Reino Unido tä ja di bien kukwe tä niebare nete kwrere, Declaración Naciones Unidas käkwe jondron juta nitre ngäbere kräke ye bötä. Nitre ngäbere kukwe bianta ütüäte aune mikata gare kä kribiti. Nitre ye tä käni ji ngwanka ja di nuabata götä krikri te, kä ye gänti blitata kukwe nakainkä kä ne bötä ye kädrieta. Naciones Unidas tä götä köböere kä nakainkä jene kä ne bötä ye bötä COP26 noviembre bötä 2021, ne kánti mikata gräbiti töe ja näre kwetre merire bötä kukwe ta nakainkä blo ye diandrekä.

Mräkäre, meritre jökrä kwanka kukwe ütüäte ne bötä, kräke nunta koin ribere broyeto nekrä. Kä bianta munye blitakrä, mun töe ñuo aune mun tö dreye meritre nünanka juta munkwe kräke, ye mate bä ngrabe ütüäte kri Embajada Británica kräke. Gare nunye nunta ja di bien kukwe nekrä bike neme gare tärä ne bötä meritre nünanka juta munkwe kräke ka ketare ketare kánti. Ne tä mike gare abokon sribi ja küdere aune dre ñan raba nakainkä blo, bolitica biti aune ngwian biti meritre ngäbere rüere.

Tärä ne raba ja di bien munye dre nuenkrä aune blitakrä drekebe, kwe meritre jökrä rabadre ja mike kukwete bolitika bötä ja käite aune kä kribiti Banama.

Tim Stew

Embajador Británico en Panamá

Blita bare kukwe Brograma Naciones Unidas ja ukatekrä käbiti tibien

Ja töe bianta meritre ngäbere käkwe, ja ukate bötä aune kä ngibiakrä ja gäite bötä kä kri biti, ye ñakare kukwe blo, akwa, ni merire ngäbere ye bötä kukwe ketamä kore tä nakainkä, tuen ngwarebe, ngäbere aune bobre merire.

Ye kwrere tä nemen gare bölitika biti, ja mika bötä jite kukwekrä aune Kwan bötä bolitika bötä, meritre ngäbere kräke töe bianta ñakare ja nare nitre brare ben, kukwe jökrä köböita ye bötä, ne tä nakainkä kukwe jeñe ngäbekwete erato kuwe menteni bötä. Ye bata dre kräke ñakare nüke gare ietre aune ñakare ja mike bolitica kräke. Nitre ye tä töbike metrere kä ngibia bötä nünankrä, mro kwetadre ye ngibiadi ñuo kärekrä, däte aune kukwe jeñe ye mokredi ño biti kwe ñan raba nete, kukwe nebe bare blo ni merire bötä, ja tötika bötä aune kukwe jökrä mada mada bötä.

Brograma Naciones Unidas kwe ja ukatekrä (PNUD) ye tä ja mäke Embajada Británica Banama nete ben , käkwe tö bika bare sribi ne nuene, kwe rebadre ji ngwen ja mikakrä jite kukwekrä aune meritre ngäbere rabadre ja mike jite bolitika bötä, kukwe ñuo kräketre rabadre nebe gare ietre, dre bolitika biti kräke rükadre gare ie. Ye kwrere köböere rabadre dre erere nuene aune kwen bötä, ngüörara ne kwrere biti rabaditre nünen jä näre aune ñan rabadite dre erere biti.

Nun bike ngibiare PNUD nete, tära ne ngwiandi kisete köböire ñuokänti ja ñan mika ngware aune meritre rabadre kwen ja kukwe bien kukwe ütüäte krikri bötä, ne ja jutaite, ne kä kri biti aune ja gäite dakien mikata grä biti ye bötä.

María del Carmen Sacasa

Ji dokwäte kä ne biti Brograma Naciones Unidas ja ukatekrä kräke

1

KUKWE TÄRÄ BÖTÄ KUKWE BOLITIKA BITI NITRE MERIRE NGÄBERE KRÄKE

MIKATA TUARE

Brokrama Naciones Unidas ja ukatekrä nünana koin (PNUD) ye käkwe ja mäkäni Embajada Británica Banama ben käkwe sribi ne nuenbare “**tärä jondron bolitika biti meritre ngäbere kräke. Mikata gare aune ütüäte ja mika bötä jite bolitika biti**” tä ja tari broyeto ne bötä “ji tikare ja käni kwe meritre ngäbere käkwe ja mikare jite kukwe bötä, bolitika bata”. Broyeto neta kä ukete aune ji ngwen koin meritre ngäbere käne, köböere kukwe kräke erere rabadre nebe kisete aune rabadre kwen ja näre bolitika bötä.

Broyeto ne bötä gobran monsoe ji krärike käkwe ja köböe bare: Instituto Nacional de la mujer, (INAMU), Tribunal Electoral Banama nete, (TE), Fiscalía General Electoral, (FGE) Ministerio de Gobierno (MINGOB), Vice Ministerio de asuntos Indígenas aune Defensoría del Pueblo.

Tärä ne sribie känenkri götä bare aune ja tö tikani kukwe ne mika gare ütüäte, dre nieta yete abokon bata nitre merire ja mikaka jite kukwe bata erere kwani, ne arato sribikä gobranbe käibiti ni kwani sribi ne bötä. Ja tötika ne ñan ngüörabe kukwe tärä bötä ye mika gare ütäte aune meritre kukwe, bötä töe ñuo banama nete ye mikani gare.

Ribeta abokon broyeto ne töere kukwe raba mate täte aune kwinkrä ni kukwe ne tuaka jite meritre ngäbere kräke, ja ketaka sribi meritre ngäbekwe bötä, arato meritre jökrä ngäbere kräke.

“Meritre ngäbere kisete tärä ne tädre kukwe ñuo erere, ara köböere rabadre kukwe ye den kisete bien jakwe aune dre erere rabadre mike gare, ye jondron gäräta ni jökrä kräke, ja tötika bötä, ne ngwian bötä, ne nünan bötä ja käite”.

(Ja mikaka jite Guna)

Tärä bolitika bötä meritre ngäbere kräke.

Tärä ne kukwe mikaka gare meritre ngäbere kräke, ne kwe rebadre kukwe ye erere den kisete, kwe rebadre ja mike ütüäte ji ngweanka, ne bäri kä kribiti abokon, ni kwandre metre kukwe bötä ye erere döräidre ja bata aune kukwe ñuo metrere bolitika bötä kräke ererere rabadre nebe täte kisete.

kröre kräke:

- Kukwe ñuo ye erere nuäre rebadre nebe kisete, tä ükaninte ñuo ja tari, ne tärä ja gäite nete bötä aune tärä kä kribiti juta kabre kräke yete, ne abokon kukwe bolitika bötä meritre kräke, aune bäri metrere meritre ngäbere kräke.
- Nitre nübaidre töbike ja tari, kukwe dian kisete ye ñuo meritre jie ngwan gare ja käne, bäri metrere abokon, bolitika bötä meritre ngäbere käkwe ja mikadre te.

Tärä ne tä ñakani ketamä ja tari kröre:

Bäri kena tä tikani kröre “kukwe bien jakwe ji ngweankäre aune kwankäre bolitika bötä, meritre ngäbere kräke kwe kukwe ñuo erere metrere tädre nebe kisete” ne gänti ñuodi aune meritre kräke kukwe erere reabadi nebe metre kisete aune rebadi bien jakwe. Töe tärä yebata kitadi kukwe ye den jae, ja mike ji dokwäte aune Kwan gäre bolitika bötä, dre ta nebe nakainkä rüere kwe ñan tä nebe jondron kräke ye bötä kise mike jäme aune ja näre.

Bobu gäre abokon kröre, “kukwe meritre ngäbere kräke bolitika bötä mikata ütüäte”, kukwe bolitika bötä juta ni ngäbere kräke tä ükaninte, ne meritre kräke aune bäri metrere meritre ngäbere kräke, kukwe ükaninte tä köböi bare ñuo ja tari ye töere aune nükanin biti götä bare kä kribiti ye töere.

Mrä gäre, ketamä gäre “Tä ükaninte ñuo ja tari aune institución meden kä ne gänti käta mike ütüäte kukwe bolitika biti juta ngäbere kräke aune meritre kräke”, ye tä ükaninte ni jutai te Banama nete abokon mikata jite kukwe bolitika bötä. Tä ükaninte ñuo gwängware Codigo Electoral (2020) bötä. Ye kanti ni merire aune brare kräke kukwe bianta ja näre. Kukwe nuenta blo mikata gare ley 184 bötä, arato kukwe mada mada bolitika bötä meri kräke mikata gare, bäri metrere juta ngäbere kräke. Ne arato, instituciones sribikä kä kribiti kä dianteta kukwe ne bötä, ye kisete kukwe neta arato ja ketaka sribi ne kwrere bötä kä Banama nete.

Tärä nebra ñan tä kukwe jene mike tuadre, ñakare tä kukwe mrä bolitika bötä mike tuare, tärä neta kukwe mike gare, ne käkwe ni jie ngwandre bolitika bata, arato tä ni mike töbike kukwe jakrä ne bötä, ütüäte ñuo, dre tä nebe nakainkä ni käne kukwe ne nuen bötä jutakrä.

KUKWE RUÄRE JUTA NGÄBEKWE BÖTÄ ^{1 2}

America Latina aune Caribe:

juta ngäbere nebera bä jaken 50 millones näre ye tä nebe täte 10% jökrä ni nünanka kä ne bötä.

America Latina aune Caribe:

59 % ni täte ngäbere ye merire, ye tä nebe tuare abokon 26,5 millones ne meri ngäbere be jökrä.

America Latina aune Caribe:

Kä 2019, ngware meri ngäbere nemani nijätä biti iti sribire gobrane kä ne biti aune niken juta ne kwrere kanti: Perú, Panamá, Ecuador, Guatemala, Honduras bötä Brasil.

Banama:

4.2 millones ni nünanka täte Banama, censo 2010 tä niere, 12.3%, nieta kröre, 411,592 käta ja bien ngäbere juta keta kükü ye bokänkä kä Banama nete. ne abokon 49.7% abra merire 50.3% abra brare.

Banama:

Nitre ngäbere bäri kabre 260,058 täte jökrä; Bribri abokon braibe ja bötä 1,068 täte (censo 2010).

Banama:

juta keta jätä biti ketebu (12) tä täte kä tätäre ketati (6), arato áreas anexas, tierras colectivas y tierras ancestrales, ye tä nemen täte 24% kä Banama nete.

1. https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/democratic_governance/diagnostico_situacion_mujeres_indigenas_panama.html
2. Datos de la Republica de Panamá basados en el Censo 2010.

2

KUKWE BIEN JAKWE JA MIKARA JITE AUNE KWANKÄRE BOLITIKA BÖTÄ MERITRE NGÄBERE KRÄKE NE KUKWE MIKA GARE KÖBÖERE

NITRE MERIRE KISETE KUKWE REBADRE NEMEN AUNE RABADRE BIEN JAKWE

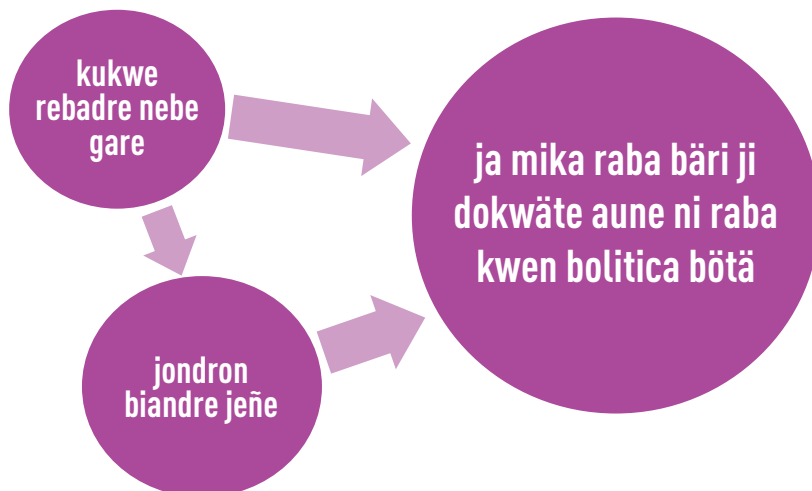
kukwe rebadre nebe ni kisete, ye köböere nitre jökrä rabare kwen bäri metre kukwe kä kri biti ye bötä aune jondron kräke rabare nemen kisete arato. Gwägwä, nitre miakata ngwarebe mento gware ye bäri kisete kukwe tä nebe ñakare, ne abokon tä nakainkä bäri metrere nitre merire bötä. Kukwe ñuo mika gare metre ja bötä ye diebiti meritre raba nünan käi jakwe ükete, ja mräkäbe aune juta jakwe ben.

Kukwe ñuo erere mika gare:

- Käta meri mike tö bike bäri metre ja käne,

“Kukwe bolitika biti ye ütüäte kräke, nitre merire käkwe ja mikare gare. Ja mikare ütüäte, bäri kena meri kwrere, nita ja bien jondron ngibiaka, dirikä, ja tö dianka, aune jökrä täte. Akwa meri ngötäite ja di biandre jae, ja di ngwandre meri kwrere aune ni rabadre nebe bolitika jökrä te”.
(ja mikaka jite emberá)

- Dre kwin merikrä tä nebe gare ietre aune dre kräke erere täte raba den kisete.
- Tä ja di bien meriye kwen bäri kukwe kä kribiti aune ja ngötäite bötä.

- Ne ütöate kri köböere gobran aune sribikä ben kākwe kukwe ñuo erere mikare gare ja bötä aune kukwe blo ñan raba nakainkä dikaro.
- Nitre merire aune brare tä krötö bäri jaken, ne kätä meritre töi mike jondron kräke erere den jakrä.

Ñakare blita raba ja mika bötä jite aune meritre kwandre kukwe bötä, Ne arato meritre ngäbere kräke, käne blitare **kukwe bian jeñe biti dian kisete** ye bötä.

kukwe “*empowerment*” meritre kukwe bien jakwe, ne käibiti ja mika ja näre , jondrone aune döräi täte ja näre, ne die mikani götä kri kä ne bötä merikwe te Naciones Unidas Beijing (1995) ne kwe meritre rabadre kwen bäri ere kukwe ñuo toa bata kánti aune rebadre nebe grä biti gobrane arato.

Kukwe ja tari jondron bian bötä jakwe kröre meritre kräke, ne tä ja gaen töe jeñe ja gäbiti kwe rebadre kukwe blo erere kwite aune kukwe ye ara kä ta ni rüe di mike, ni bitaire aune ni kitetibe, tä ni bä mike jene aune ni kwitatata kwe ja bötä ja ngötäite. Kukwe diandre kisete ne ñan bä mikata jirere ja tari, ne kena nebebe mrä ji kratibe ja näre meritre itire kräke aune meritre mädaite kräke. Jondron bian jakwe ye jene ni itire kräke, aune ni mädaite kräke, ye nünen ñuo erere, kukwe kira ye nakaninkä medente ni mikani ja monsoere, ne ni aune ni mräkä, juta nikwete, kä Banama nete aune kä jökrä biti tibien³.

Utöate kri meritre ngäbere ie kukwe ñuo rebadre nemen gare, dre tärä kräketre bolitika biti kwe jondron rebare nemen kwe, ne kākwe töe mikadi ja mika bötä jite, aune kwandi kukwe bötä ja kukwe bien, dre erere nakainkä bötä, nünan bötä ja käibiti.

Jondron bian jakwe, ye bäri, ye ni töe raba nemen jeñe ja die biti, aune ñan jen ni itibe kräke aune gwaire ni merire kabre kākwe, ye ara kwitata ja tökrä aune ja kitata bötä kukwe kira jakwe biti ye tä ükaninte kätä ja di bien käre gare, ni ñan di nebe ja näre aune ni nemente kukwe mada mada biti.

Meritre tä jondron den jae ye kröre:

Ni rebare tö bike ja käne, ni toe kwitata ñuo aune ni raba töbike ñuo ja tari ne jeñe ra nierara (“ni di jeñe”).

Ni ja ükaninte jeñe kwe ni raba jondron nuene jakrä nüna jae aune ni töta ja ükate bötä ñuo (“ni di dre biti”).

Ni dikekä kukwe tuentari ni tö ie erere , aune ja mäke ye kwerere kwita raba, jondron mikani ye aune sribikä aune instituciones kätä ni mike ja kántibe aune käre ni mike ja monsoere (“ni di drekäre”).

KUKWE MERI NGÄBEREKWE BATA JA MIKE JITE AUNE BÄRI JA MIKE BOLITIKA KRÄKE

Juta ngäbekwe kräke, ni kwandre bolitika bötä ye bä mikata bobu ja tari: nebra ja ükaninte te bolitika kukwe jakwe bötä, ne aune ükaninte gobran käbiti ñakare ngäbere. Ne kwrere kánti, kukwe bolitikare ye bötä blitata ngware, ne keteiti, kukwe mikata ja gobrain gare aune ni tö ja näkäi kaibe; akwa, mada gare, kä jeñe nünanrä ne bolitikare aune bäri kä kri biti, ne bäri mente kä ngäbekwe kräke, aune ne tä tuadretari bolitika gobrankwe ye jie biti⁴.

3. <http://parlatino.org/pdf/comisiones/pueblos-indigenas/exposiciones/xii-participacion-mujeres-indigenas-guatemala-20-may-2010.pdf>

4. https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/democratic_governance/diagnostico_situacion_mujeres_indigenas_panama.html

Meritre ngäbere ja mikaka jite ye ütüäte kri kä ükate bötä koin ja käite ja di bianta kwe ye ñakare kröre nie raba bata, meritre ngäbere aune monstote mada ja tari ye tä kukwe koin ngwen sribikrä ja ngötäite ja kukwe bä kabre te, töbata kri, kukwe kira gare ere ie ja tari, töe tärä täte jondron mikani ngöbökwé ngibiaka aune nitre mada mada ngibiaka, ye bäri metre tä ja bä mike buko daire jondron ngibiare nünankrä kä ja känete.

Meritre ngäbere käkwe ja mikare kukwe bokänkä dre erere kärä bötä, kwandre kukwe jökrä bötä kä kri biti ye käkwe bä mikare käre ja ngwärekre akwa tädrera biare töe ñuo ye erere tädre blite aune dre nuendre erere mikare gare kwe, ne kwere kukwe jökrä te ja mikare kwe aune dre rebadi bare ye bötä kwandre arato, ne kä kribiti ja ngwärekre bötä tädre kwen erere.

Meritre ngäbere ja mikaka bolitika bötä, ye tä nebe bä kabre ja tari aune tä ja mike juto, ye bä mikata kröre ja tari⁵:

- Ne kä juta jakwe kanti
- Ne meritre ja ükaninkrö sribi bötä
- Ne sribi gobrankwe ja ngötäite, ja tötika bötä, aune ja ngibia bötä koin.
- Ne ja ükaninkrö jondron bä kabre nuenkrä
- Ne kwen ja bä mike kukwekrä kä kri biti
- Ne kukwe mike gare ja käite
- Gobrane kä kri biti aune ja käite
- Kä mike Ngöbö kukwei kräke
- Ja bien kritobore kukwe ükate bötä

Ja mikadre ji ngwanka jeñe aune keteitibe ye kwitadre kwan gare bolitika bötä, ye käkwe mikare gare ja bötä aune kra gare jondron käräta meritre kwe yekrä aune jondron meritre kwe ni nire kwrere, bäri ribeta, ütüäte kri ja tö tikadre ja mika bata kukwe ñuo erere jie ngwanka kä kri biti aune ni töe kwitakrä, abokon nieta kröre, kwandre ja mike kukwete kä kri biti dre nuendre erere tädre ükaninte jirere tärä bötä kwe mikadre gare töe jame biti kwe kukwe ñuo erere rabadre ükaninte bä ngrabe ja tari⁶.

Ja mika kukwekrä jite aune ja mika kwen kukwe bötä dre nuen bötä ye mokore ja töe biandre merire aune brare: dre köböi meritre ngäbere käkwe ye gobran jakri töere, kwrere arato meden tä jite mikani gräbiti ye käkwe dre ribeta, dre käräta meritre ngäbere kwe juta kwe kräke ye tädre ngwen käre ja käne jondron tä nakainkä ja mika bata jite aune kwan bata kukwete bolitika biti meritre rüere.

KUKWE RUÄRE TARE BOLITIKA BÖTÄ AUNE KWANKRÄ KUKWE BÖTÄ MERITRE KRÄKE⁷

- Ja bian ngwarebe ye bä tä nebe ja mikaka bötä jenena aune kukwe jakwe bötä nuna jakwe töere, ye kukwe ruäre tä meritre mikedä mentokware, ñakare meritre tuembro ja mike jite kukwe bä kabre tuaka kanti ne ja jutaite aune ja tötika bötä, ja mike sribi bötä keteitibe, ja di Bianca ju kräkä bata te, sribi ja käite kräke, ngwian ñakare ye erere kanti.
- Sribi kri ja gwirete aune ja mräkäre ye kanti sribi ñäkäta merire aune brare, ne jeñera jire nünan kore käbiti⁸. ne arato sribi nura nöka bötä, niken ni Ngäbe käi biti tibien.
- Ni ñan töta nebe dre nuen bata juta ngrabare, ne ja töe ngäbere biti aune jutakri biti, bäri metrere brare, akwa

5. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/4100/1/S2013792_es.pdf

6. https://www.iidh.ed.cr/iidh/media/1496/guia_capacitacion_mujeres-2009.pdf

7. https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/democratic_governance/diagnostico_situacion_mujeres_indigenas_panama.html

8. La palabra androcentrismo hace referencia a la visión del mundo y de las relaciones sociales centrada en el punto de vista masculino.

ruäre ngware tä nakainkä meritre arabe kwe ja bötä, ye tätre nütüre abokon bolitika ye ni brare be kräke.

- Ngwian ñakare, ngwian te, ja mikakrä jite grä biti, jondron ye ñakare ja mikakrä tuadre aune mikare grä biti, ja di Bianka ñakare.
- Meritre ngäbere di braibe kukwe ñuo tuaka kánti: ne ngwiane, tuen ngwarebe kukwe kabre bata, tö ñakare kukwe bä kabre bötä kä kri biti, aune bolitika bartido kwe tä mitekä mentokware.
- Meritre ie ja ñan tä nebe nüke töre sribi nuene juta kwekrä, arato bäri käi ñakare dre nuenkrä⁹, aune dre

köböi juta kwekrä ye te ñakare katibieta ja töi bien kukwekrä¹⁰.

- Meritre ngäbere tä mikani grä biti rebresentatere bolitika biti ie tä nebe gare, dre ta nebe nakainkä rüere kätä kise kaen jondron nuen bata, ye ara kätä töi mike jene kukwekrä.
- Bolitika nuen ñakare ñuo ja ngwärecri aune kukwe ñakare kwe bolitika merikwe mikaka ütüäte juta ketare ketare te, kwe tä nitre brare mike bäri kukwe yekrä, ne gänti kukwe nebe blo bolitika biti meritre käne¹¹.

9. https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/democratic_governance/diagnostico_situacion_mujeres_indigenas_panama.html

10. <http://chirapaq.org.pe/es/wp-content/uploads/sites/3/2021/03/Mujeres-Indigenas-de-Las-Américas-a-25-Años-de-Beijing.pdf>

11. La violencia contra las mujeres en la vida política es cualquier acto o amenaza de violencia de género que tenga como resultado daño o sufrimiento físico, sexual o psicológico de las mujeres, que le impida ejercer y realizar sus derechos políticos, ya sea en ámbitos públicos o privados, incluido el derecho a votar y ocupar cargos públicos, votar en secreto y hacer campaña política con libertad, asociarse y reunirse, y ejercer su libertad de opinión y expresión. Dicha violencia puede ser perpetrada por un miembro de la familia, de la comunidad o por el Estado (ONU Mujeres y PNUD, 2017. Violencia contra las mujeres durante las elecciones: una guía de programación)

3

KUKWE MERITRE NGÄBERE KRÄKE BOLITIKA BÖTÄ MIKATA ÜTÜÄTE

KUKWE BOLITIKARE JUTA NI NGÄBEKRÄ YE KUKWE JA NIREKRÄ

kukwe tärä bä mikani ütüäte bolitika biti sribikrä niken kä bri biti, tä niebare ne kwrere **Declaración Universal de Derechos Humanos**, ye nemani bare kä 1949, ye käta niere "juta jökrä ta kitani mike gare ja bötä, aune jondron ni jökrä kräke kirie mike aune ni ngibiare nünan biti jäme ja käite", yete nieta ni kwandre ñuo bolitika böta, ye ta niebare kröre ja tari:

- Ni mikare jite, aune ja kitarekä kräke, ni ye käkwe sribidi gobrane ni käite.
- Rabadre sribire kukwe krite aune kukwe nuadre ja näre.
- Ja kitarekä ja töi jeñe biti ni mika bata grä biti ye nuendre kä näre näre.

Mada gare, kukwe **Pacto Internacional de Derechos Civiles y Politicos** tä keteten "ni jökrä kisete kwın rebadi jondron bötä aune dre erere mika rebadi te kwandre ne metrere kukwe kä kri biti bötä, ne ni mada juandre kwe, ye ja töe jeñe biti raba ja kitekä, aune raba kwen kukwe mada ne kwrere kräke, arato raba ni mada juen blite ja täte blite, ne aune kukwe ñuo erere rabadre nebe kisete ja näre ni madabe juta nikwe nete.

Kukwe bolitika biti nitre ngäbere kräke ye tä ketani ja bötä kukwe ni jökrä kräke nünanka kä ne bötä mokore ye tä gare kä jökrä biti tibien.

"nentre merire tä töbike kri jondron ribeta ye bötä, kukwe nakainkä juta nunkwe te ye bata nun töita, kukwe ja bian bötä ngwarebe, küdreta kukwe nunkwe bötä, küdreta meritre rüere, ye mikata ñakare gare ngäbetre brare käkwe nun käi biti. Nun raba kwen bolitika bata aune ngöböra nuntre merire käta kukwe ye den kisete, kwe dre ñan raba ja mike nun käne, aune kukwe ne kwrere ñan raba nakainkä mada nun käi biti"

(meri emberá)

Nitre ngäbere kräke kukweta kröre...

- **Tö rebadre nünen ñuo erere**, abokon kröre:
 - » Bolitika biti tö rebadre dre nuen ja tö jen biti, aune dre erere biti raba ngwian känene jae, ne ja ngötite ane kukwe jeñe biti.
 - » Tö rebadi ja bä mikadi ñuo erere aune juta meden bata ja ketadi, ye ñakare raba nemen rüere jondron kräke ye bötä, arato tö rebadi nünen medente ye bötä.

• **Nūnan jeñe ja gobrai jeñe** kukwe ni bäre juta bötä te aune ja käite, ye tä braibare kröre:

- » Ni kwandre kukwe jökrä bata aune ja kukwe biandre kräke, sribikä meden mikare jite kukwe tuen kánti, ne arato kukwe mada kräke , ne abokon bolitika bötä aune sribi gäre dre bata erere.
- » Kukwe ñuo ye erere biti mokredre aune di mikadre bolitika bötä, sribire ja di jeñe biti , ne ngwian biti, ne ja ngötäite, aune kukwe kira nikwe töere ye kukwe nikrä erere bolitika bötä ni rabadre kwen jäme, ye ngwian biti, ja ngötäite aune kukwe jökrä juta nikwe yete.

» Meden erere ükarete ja tari, sribikrä köböidi aune kitadite ñuo, ne kwe rebadi nuke biti täte, ni jondron nuene ñuo ye kwrere biti.

Fuentes:
Declaración de las Naciones Unidas sobre los derechos de los pueblos indígenas¹²
Convenio 169 de la Organización Internacional del Trabajo¹³

Kukwe ni ngäbekrä erere tä kitaninte jodron nakankä kä kri biti ye töere, ye ara köböere dre nuendre ta nebe gare täte aune erere nuenta niken ja käne aune nuadre kwe raere kräke. Ye käta sribi mana kukwe jakwe ye töere, aune ni kwandre kukwe bötä ja töe jakwe biti, kwe jondron nuendre aune rabadre bare ni töe kira ye kwrere, ye abokon rebadre ütüate kri nitre brare meririre aune kiatre merire kräke¹⁵.

Bäri ütüate kukwe ne rebadre gare...

Juta nitre ngäberewe tä kwen kenabe blita gäre kä ne bötä, kä dekata agenda 2030, aune koin ngöbökrä dikaka bare kukwekrä, ye töere kukwe bä mikata bäri metrere ja ükate bötä kä biti tibien, ye abokon ketata kukwe jökrä nakainkä kä tibien ne bata ye bötä jondron ni nire kräke, nūnan ja erebe aune, nūnan gäe ja bäre ye ngibia raba, kukwe ye drekebe tuadre kánti nitre ngäbere kräke.

Kukwe biani kräjätä biti krä kükü (17) kä dekani Objetivos de Desarrollo Sostenible (ODS)kwen dre rebare bare ye tä metrere juta ni ngäberewe bötä, ye abokon tä köböe bare metrere, ni nire dre kräke erere tä mikani tuadre ye abokon tä mikani tärä bötä Declaración de las Naciones Unidas täräi bötä,yete tä niebare dredre juta ngäbekwe kräke nemani ükaninte Convenio 1989 bötä juta ngäbekwe aune ni bä tākä niken käbiti tibien kräke (num, 169) ye tä tikani tärä bötä Organización Internacional del Trabajo kākwe.

12. https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_es.pdf

13. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/!dred_norm/@normes/documents/publication/wcms_100910.pdf

14. https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/2016/Docs-updates/SPANISH_Backgrounder_2030_Agenda.pdf

15. <https://www.ctmargentina.org/wp-content/uploads/2021/03/ONU-INFORME-REGIONAL-Derechos-mujeres-indigenas.pdf>

¿DRE KUKWE BOLITIKA BITI MERITRE NGÄBERE KRÄKE?

kukwe kähä mikani nitre merire kräke ye metarete bäri kri tibien, kukwe sribiebare madara jire ye rebadre ütúäte kä jökrä bititibien ye tätre mike gare aune kitata ja käne meritre kähä ja mikadre bolitika kräke ja näre niken käbiti tibien.

Meritre bra tärä kukwe kröre bokänkä...

- Ja kitarekä kwetre ni mikakrä gräbiti aune kukwe mada mada kräke kä kribiti
- Mika raba jite kukwe jökrä kräke ja kitaka raba kräke tä niebare tärä bata nete kwrere.
- Rabadre kwen bolitika bä mika bötä gobran kräke aune raba kwen bata arato.
- Raba sribi kri nuene kä jökrä bititibien tä niebare tärä bata ye kwrere.
- Kwandre ja ükekrö sribi bötä kukwe mada bötä, ye kánti sribita ni jökrä kräke bolitika bötä ni käi bitit.

Ne arato, juta jökrä kwanka kukwe ne bata kähä ja kukwe biani, kukwe ta nakainkä blo meritre rüere ja mika bötä bolitika bötä ye gadikä kwetre ja käite, ne diebiti rebadre ja ükete täte, kukwe tä köböi bare ne dre erere te rebadre kwen jäme aune ja näre nitre brare ben.

Fuentes:
la Convención sobre los Derechos Políticos de la Mujer en 1952¹⁶
la Convención sobre la eliminación de todas las formas de discriminación
contra la mujer (CEDAW)

kukwe nükaninbiti gwaire, meritre tuen ngwarebe abokon kukwe ye mikarekä mento, (CEDAW) _ tärä ne bitit kähänta jondron merikrä ye erere kirie mikadre täte aune ngibiare bitit käre ja tari¹⁷:

- CEDAW ye kisete nita ja ükaninte kukwe blo meri rüere ye dianka gare mento, kukwe ye kwrere tä nemen gare aune tuatarita ja käne, dre nuenta juta krikwe kukwe nemani nükanin bitit ye bötä, aune mika gare täte ja käite, kukwe nükanin bitit aune nuendre ño nieta ye abokon mikata täte abokon tua bititita.
- Nitre kukwe nekrä tä nuemana, kukwe nükaninbitit ye ñan tä niere, dre bata metrere gobran juta bata kähä dre nuenta kwe mikare gare ja tari tari, bä mikata ne kwrere, dre ta nakainkä mika manata gare nitre CEDAW kähä, ye kähä dre erere metrere aune nibi nakainkä meritre ngäbere bötä abokon ngwantarita. Ne arato kukwe ñuo erere mika ñakare jite bötä blitadre meritre ngäbere bötä. Ja ketaka kabre sribi ne kwrere bötä niken ketare ketare, ni jutaite aune kä mente bitit kä kri bitit, ye tätre ribere abokon, nitre sribikä kukwe ye bata kähä mikadre gare dre bata metre kukwe ye tuadre kánti, nebra bäri metre meritre ngäbere ye bötä.

16. <https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/BDL/2001/0019.pdf?file=fileadmin/Doc>

17. <https://www.scjn.gob.mx/igualdad-de-genero/cedaw>

Ütüäte kri bā mikata, dre nuendre niebare ye rabadre bare; Objetivo de Desarrollo Sostenible (ODS) kāne mikadre gare aune ütüäte sribi nuenta meritre ngāberewe ye bötā ye töere mikare ja näre kukwe ñuo erere te, ne kukwe nakainkā te tā nüene aune juta kwekrā. Nun tö kukwe metrere rebadre bare ODS abokon ni mikadre ütüäte ja näre merire brare, ne kānti merikwe ja mikadre bāri kukwe bötā abokon kārāta, ne kānti meritre rabadre kwen bāri ere kukwe ñuo erere tuaka kānti, ne ñan ngwörābe kānti kukwe tuata; ni rabadre ütüäte ja näre merire brare abokon kānānta yeta mikani kukwe nete arato kukwe jōkrā ODS kānti. Ne kwrere kātā kukwe nirien ja tari te ja nuateta ye tā bā mike ja näre merire brare, ye mikare gare kā kri biti rikare nirien ja ukate bötā nūnankrā ja gāite.

Jondron kabre nuen braitā aune ruäre nuen kōböita krājätā biti krā kükü 17 ODS te, ye metre ni bianta bā ja erebe kwe, aune meritre kākwe kukwe diandre kisete arato kiatre merire krāke aune kukwe mada ja bian bötā ja näre mikata gare arato. Kukwe mikani 230 ja tari ye abokon ODS te aune 53 kātā blite meri bötā, kiatre merire bötā, merire aune brare yete 14 kukwe ODS Tā arato.

ARI BLITE JOND RON BÖLIKA BITI MERITRE NGÄBERE KRÄKE YE BÖTÄ

Ribeta abokon kukwe ne kāriedre bāri ere kā biti tibien, dre bolitika biti biti te meritre kākwe ja mikadre, kukwe ye jā nükani ja ngötāite, kārā nambare nitre sribikā kukwe bā kabre bötā kākwe, nebra kānān nāmbare ja kāite kānti nemani gare, ne arato ni blitaka kukwe nakainkā ja ngötāite bötā, aune bolitika biti dre ribeta kwetre tadre gare tārā ukatekā arato sribikrā gobran grābiti krāke.

Meritre ngābere nāmbare kārere ja krāke, tuandrebro ja mike bolitika bötā metre, ne gānti gare abokon ni raba ja kitekā aune ja mika nuen jite krāke ja kitarekā, ne sribikā rabadre gobranbe kā kri biti, ye ūkaninte metre tārā biti.

kukwe nikrā ja mika bötā bolitika bötā, ye nemani gare jōtrōkrā kukwe ni ngābekwe, juta ngābekwe bliteye kānenkri, bāri metrere meritre ngābereye kukwe ye nükani gare, ye ara kābiti matare nibira ūkaninte tārāre nebe kā kri biti juta kabre krāke.¹⁸

“tārā kabre gare kā kri biti kukwe merikwe bötā yete ni bā mikata ñakare ja erebe, kātā ñakare nitre tuembro nebe sribi kā kri biti te, ye ni tuen ngwarebe tuata ñakare kānti ne kukwe meritre ngābere bötā bolitika biti meritre ngābere krāke arato meritre chuire krāke, ne kwrere kānti mikadre gare kā kri biti dre ñakare tā ūkaninte meri ngābere mokore kwe rebadre ja mike kukwe bā kabre bolitikare bötā¹⁹”.

Meri ngābere kwrere tikrā kukwe kröre:

- Ti rabadre kwen jāme, ñan dre rabadre ti jiete bolitika bötā, ngwian bötā, ja ngötāite aune kukwe jakwe bötā, bāri metrere dre raba nakainkā ti rüere ye bata ti kukwe nuadre.
- Tikwe ja di mikare jite, tikwe ja tötikadre bolitika biti aune kukwe mada mada biti.

18. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/4100/1/S2013792_es.pdf

19. <https://aacid.org.pa/wp-content/uploads/2019/11/INFORME-FINAL-EPME.pdf>

Götä kabre te nukaninbiti, jondron köböe bare aune ja mäkäni kukwekrä ye kä dekateta kukwe nekrä juta gobrane kräke, kwe kukwe rebadre ütöäte meritre ngäbere kwankrä kukwe bötä, tä ja Mike jite ye di mikadre, bä mikata ruäre kröre ja tari:

- Dre rebadre nakainkä aune mikarekä ja bäre, kukweta kwen meri jiete ja mika bata bolitika bata aune ja töe bian gäre kukwekrä.
- Jondron köböidre juta ngäbekwe ben. Ye kwe meritre, aune kiatre merire brare ngäbere tädre nünen jäme aune ñan raba tuen ngwarebe, dre blo ñan raba nakainkä rüerere.
- Kukwe metre köböidre käne kwe tä tädre ja ükete koin aune ngwian tädrera käre nebe kisete ja ngötäite.
- Bän nitre merire aune brare niena umbre, ye ngibiare biti, nitre merire, nitre monsore, kiatre merire aune brare arato nitre musare ngäbere kräke.
- Ja di biandre ju ja tötikakrä kräke ne ja mika bötä jite aune Kwan bötä kukwe bötä meritre ngäbere

ja mikaka bolitica bötä kä biti tibien ye kánti nuen niena aune kukwe madara jire karekä, nuen ñakare erere.

- Ja di biandre, kukwe metre biti, bä ngwiane aune tötikare, kukwe ye tä ñuo juta biti ni brare aune merire ye bötä, jie ngwandre bolitika bötä aune meritre ngäbere kitadre ja mike kukwe yete.

Fuentes:
Resolución aprobada por la Asamblea General el 22 de diciembre de 2003
Declaración de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Pueblos Indígenas (UNDRIP).
Plan de Acción de las Mujeres Indígenas del Mundo
Plan de Acción de las Mujeres Indígenas del Mundo
Declaración y Plataforma de Acción de Beijing
Consenso de Santo Domingo

Kukwe braitä mikare tärä bötä, kä tädrera biare ja näre ni jökrä kräke, ye ja jietikärekä bötä keteitibe aune ni itire ben kaibe meritre ngäbere kräke, ye käkwe töi mikadre jondron ñuo kwite, ja ngötäite, tóbikare ni bä kabre tä nüne ja ngötäite aune kukwe bä kabre biti niken käbiti kwärä gwärä.

4

KUKWE TA ÜKANINTE JUTA BANAMA NETE BOLITIKA BATA JUTA NGÄBEKWE KRÄKE AUNE MERI BÖTÄ

Jondron jeñe kwankrä kukwete aune bolitika biti ja mika jite ni mada jie ngwen, nete nitre tä aranto, ye tä mikani ütöäte tä rä bitu juta nikwe nete, Constitución Bolitika, kodiko Electoral yebra tä näkäni käne kukwe nikwe bolitikare ye bötä, akwa, kukwe mada ne arabe bötä nieta ye tuadre ñuo ja käne, ye kwe rebadre nuäre nuene aune kukwe raba nakainkä ja näre, Kwan bata kukwe bötä merikrä, kukwe ñuo erere mika bötä ütöäte arato.

“¿Ñuo bata ütöäte kri jondron nikrä bolitika biti rabadre gare nie? Ñuo bata aune kä ne te nita dikekä ji kratibe, te nita nüne töbikare keteitibe kira kwrere, akwa matare ni niena töbikare ni menteni chuire kwrere. Ye kanti kukwe nikrä ye mikadre gare jae, bä mikata ye kwrere abokon tära niken nebe bolitika ni mikakrä grä bitu kwrere. (...)” *(meri emberá)*

¿DRE NIETA CONSTITUCIÓN BOLITIKA BANAMA NETE KÄKWE?

Kukwe juta ni ngäbere kräke	Kukwe ribeta bolitika biti
<p>ARTICULO 90. Juta Banama tä mike gare aune mike ütöäte nitre nünanka ngäbere nünanka käite ye bötä, sribi köböidi kwe ja kite jondron ja bäre ye bötä, ja ngötäite aune Ngöbö mika biti täte töi jeñe juta kwetre ketare ketare erere, yekrä kä ükadite ja tötikakrä bötä, ngibia gare, mika gare gare, arato kukwe bata, arato nübaidi ja ukate bötä täte ngäbetre ye kräke.</p>	<p>Artículo 131. Ni jökrä kä bokäne nünanka Banama nete, kwe kä nibira kwäjätä bitu kwäkwä bitu, yekrä näkare bian raba merire aune brare.</p>
<p>ARTICULO 108. Juta Banama käkwe kukwe ükadite ja tö tikakrä aune mikadi gare juta ngäbekwe kräke, kwetre ye jondron aune kukwe tä rä jeñe kwe ja käi bitu, ne köböere rabadre kwen juto kukwe jökrä bata ja juta kräke.</p>	<p>Artículo 132. Kukwe bolitika biti aune ja nüke töre sribi ñuo nuen bata ja käi bitu, yete rabadre ni mada däkiene töe jeñe bitu, kukwe yekrä ni däre bare Banama nete mikadi jite.</p>
<p>ARTICULO 124. Juta Banama käkwe kukwe tuadi bäine juta ngwitere aune ngäbere kräke , ye käkwe mikare ja mike juto kwen kukwe bä kabre bötä, ne ngwian bitu, nünan bötä ja ngötäite aune Kwan bötä bolitika bötä kä bitu tibien.</p>	<p>Artículo 135. Ja kitaka ni mika bötä gräbiti ye kwe jäme ni jökrä kräke. Ja kitaka töi jäme bitu, ja näre jökrä, kä jökrä bitu tibien, gore aune metre erere.</p>

<p>17. köböidi ñuo ja tari kwe nitre merire aune brare mikadi ja näre, nebra 50% merire 50% brare, mikare jite kräke ja kitarekä ne ja gäite ja ngötäite mikadre directivo ngware, nuenta kä dekata primaria ye kwrere, aune rabadre bare jene ni mika gare jite.</p>	<p>(...) 5. Kukwe bolitika bötä keta bata reba nitre brare aune merire käne ni nünen kä biti ye töere, ni ngäbere kwe kukwe jeñe ye töere aune kukwe nükanin biti kä kri biti ye bötä.</p>
<p>Artículo 218. (...) ngwianta ja tö tikakrä ye mikadi 20% näre jenena ra jire meritre tö tikakrä kukwe ne bata (...)</p>	
<p>Artículo 222. Ngwian mikadi noäi ja kitakara täte ye te mikadi noäi ja tötikara ngüörara meribe kräke ye abokon tuaditari Secretaría de la mujer käkwe, ne arabe nuendi bartido bolitika bötä ketare ketare käkwe</p> <p>Bartido bolitiko käkwe sribiedi aune mikadi gare Tribunal Electoral kisete, ja tö tika köböi bare ñuo kä kwatre kwatre ye abokon mikare ütüäte kwe gare. Kukwe ja tö tika merikwe bötä, ye sribiedre nitre Secretaría de la Mujer käkwe, ne ñan aune bartido kwatre käkwe nuendre abokon tädre nuenbare aune nükanin biti Junta Directiva kwe.</p>	
<p>Artículo 523. Ni mika rabadi ngite kä teri kä kwati aune komä, arato ñan rabadre ja mike bolitika bötä, aune ñakare tuandibro sribi kä kri biti ye nuene, kä näre arato tädi ngite ye ngware, nire käkwe ja kukwei biain kukwe blo nuenkrä aune nire ie rebadi bare kröre:</p> <p>6. Ñäkä diän, kä ngwen, kröta biti, bolitika biti, j a tuen ngwarebe, ja nan moko ñan tuambro ja mike jite, kräke ja kitarakane ni ruaikri aune möleikri, arato bobukare ja etebare aune ja nänmokore, ne ñan ja mikare kwe jite mikare grä biti gare</p> <p>8. Meri doboko rabadre tuen ngwarebe Kwan bötä bolitika bötä.</p>	

Código Electoral te kukwe gare ñakare kánti meritre ngäbere kwani kukwe bolitika bötä.

Kukwe tä ükaninte täräre käne biti. Ye tä mike ütüäte kukwe bötä ni kwandre aune ja mikare bolitika batani jökrä käkwe, ne kärä ta merikrä arato, Constitución Política aune Código Electoral

ye bäri tä käne jite kukwe nikrä bolitikare ye bötä, akwa, kukwe tärä jire täräre käta bä mike kwe ji rebadre nuäre dikakrä ja näre meritre ngäbereye Kwan gare kukwe ñuo mika bötä ütüäte, akwa, kukwe ye tä di ñakare ükaninte ja tari ükaninte meritre ngäbere mokore Kwan gare bolitika bötä.

KUKWE NAKAINKÄ BLO BOLITIKA AUNE ANIN BLITE LEY 184 BÖTÄ²¹

Ni kwanka ja di bien kukwe ne bötä kwe meritre rabadre ja mike bolitika bötä kräke, kä 2020 aune nükanin biti mikani grä biti, Ley 184 kä 25 noviembre 2020 noaire, ne aboko kukwe nakainkä blo bolitikate ye bötä, aune ye kwrere rabadre ketare bata, ni rebadre ngite bötä, aune kukwe blo ye kwrere meritre rüere bolitika bötä gadrekä bä mika drekä nuene dre biti erere, kukwe ye nire raba nuene aune ni mada juen nuene, niaratre merire akisete, kukwe nuendre iti rüere aune meritre kabre rüere, ye di kántibedre aune kukwe kräke denkä kisete, ñan raba jondron käi ngweani juto ja bötä bolitika biti.

Ley neta mike gare, kukwe tarä erere biti kwe nuen raba blo ja ngwäreki, tõi biti ra bata jabe, ja bä mika biti, ngwian biti, üaire aune, ni raba tuen ngwarebe ñuo erere bartido bolitika te aune tädre nakainkä gobran kri okwä biti. Kwe kukwe kö mikadre blo aune bölitika kadrekä kwe ni rüere, kwe ni rebadre tuen ngwarebe, kukwe nikwe miaka gare mento, aune meritre ñan tö rebadre ja mikare dre ere bata ja kete, akwa ngwandre nuene ja di biti.

Meritre ngäbere bötä...

Ley neta Artículo 22. Bata niere, kukwe rakadikä blo meritre rüere bolitika biti kä tarä teri aune, dre nuendi ye köböidi ja kidere bata ja känändi, kwe ükadite ñuo ye bata blita ngäbere aune chuire tädre.

Ne arato, tä niere sribikä kukwe ne bötä käräre rabadre kukwe tuen kánti aune ñuo erere mike ütüäte, kukwe ye toaka kánti aune nuenkä abokon tä INAMU, TE, FGE, Ministerio Público, Órgano Judicial, Defensoría del Pueblo aune Ministerio de Educación.

21. https://www.gacetaoficial.gob.pa/pdfTemp/29162_A/GacetaNo_29162a_20201125.pdf

22. https://www.territorioindigenaygobernanza.com/web/pan_05/

23. <https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/poverty/sistematizacion-plan-desarrollo-indigena.html>

LEY AUNE JA KÖBÖITA BANAMA NETE JUTA NGÄBEKWE BÖTÄ

LEY KÄ TARÄ TERI

Kukwe tä ukaninte **kä tarä teri** kräke, jondron ni jökrä kräke, ne kä bata nükanrä, aune jondron jökrä ni bäre kräke, jondron ye tä ni kisete kirabe ngibiata ja tõi jeñe biti, ye bata götä kri kä taräte tä kwen. Ye gänti, ley ta niere abokon jondron nuen raba ja tõi jeñe biti jakrä nitre ngäbere käkwe.

Constitución Nacional käta niere tarä bötä, ja di biandre ja ükate bötä ja ngötäite, ngwian biti aune kukwe kira juta ngäbekwe, ye töere, ne rebadre bare göbran nikwe kä taräte ye die biti.²²

Kä tarä ni ngäbekwe, kä tarä mikani nitre ngäbere yebra ñäkäni, käta ñäkäni Banama nete kwrere, tä ükaninte bolitikare bä jeñe kwrere, ye tä gare gobran kä ne biti kisete, kä tarä kwatre ta ükaninte ley jene jene biti, nükanin biti Asamblea Nacional kräke. Ley kratre tä ükaninte Decreto biti ja tari ye käta tarä sribiere madara jire abokon Carta Orgánica aune estatuto. Ley tä ükaninte Comarca kräke, ye tä niere abokon, kä kä tarä teri ye ni jökrä bokänkä ja ñäte, ye tä ja kete metre jondron nire niken kábiti tibien ye bata, ja gobrain bötä, kukwe ükate bötä jakrä, ngwian bötä, kukwe kira ni ngäbekwe bötä, ja tö tika bötä, ja ngibia bötä kwinqin aune kukwe mada mada kräke²³.

Kä tarä kräti ükaninante taräre krore:

1. Kä tarä San Blas, ye biti kä ükaninte mada kä tarä Guna Yala – nemani bare Ley No. 16 del 19 de febrero de 1953. Kä kwitani ye nemani bare Ley No. 99 del 23 de diciembre de 1998.

2. Kä tärä Emberá de Darién, kä kwitani mikani Emberá Wounaan de Darién – nemani bare Ley No. 22 del 8 de noviembre de 1983. Kä kwitani nemani bare Decreto Ejecutivo No. 84 del 9 de abril de 1999, ye biti tärä carta orgánica sribie bare comarca kräke.
3. Kä tärä Guna de Madungandi – nemani bare Ley No. 24 del 12 de enero de 1996.
4. Kä tärä Ngäbe-Buglé – nemani bare Ley No. 10 del 7 de marzo de 1997.
5. Kä tärä Guna de Wargandi – nemani bare Ley No. 34 del 25 de julio de 2000.
6. Kä tärä Naso Tjër Di – nemani bare Ley No. 188 del 4 de diciembre de 2020.

KUKWE JA ÜKATEKRÄ TÄTE JUTA NGÄBERE KRÄKE²⁴

Kukwe ne tä biani, kukwe juta Banakwe kwrere, ye bata dre ribeta metrere juta ngäbere käkwe, erere ükaninkrö tuare kánti.

Kukwe ye tä ükaninte jiremä ja tari: bolitikare, kukwe tuakrä kánti, ngwian bötä aune nünan gare ja ngötäite. Ketare ketare ye bötä kukwe ere nuendre ja tari, ye bata kukwe mada mada ketare aune, ye kaka rikadre aune kukwe mabe rikadre kwen. Bolitika aune kukwe tuara kánti, ye tä bä mike dre rebadre bare kwe meritre rebadre ja mike kukwete aune ja mike jite kukwekrä.

KUKWE BOLITIKO AUNE KUKWE TUA BATA KÄNTI

NUENDRE KRÖRE	MRÄ RABADI KRÖRE
<p>Ja di biandre däkintre jateri kräke, ye kwe rebadre nebe dite kukwe ja ngwäreki mike gobran kisete aune rebadre ni jökrä kräke, ja kukwe mika rabadre täte ja käi biti tibien, kukwe bä kabre bolitika biti ye rebadre nüke gare aune nebe bare, kukwe ye ere rabadre nebe bare, aune kukwe tua ni ngäbekwe ja gräke ye nuen rabadre täte. Ye bata ja mika rabadre täte aune ni rebadre kwen gwaire kukwe bötä, ye kwrere ni ngäbere raba ja mike ütüäte tädre kwen kukwe jökrä bötä, arato rebadre kukwe ñuo mikare ja bötä, kädriere jabe ye die biti juta ngäbere rabadre kwen täte bäri ütüäte kri, kukwe ye karekä meritre dikrä aune monsotre bati kräke ja näre tä niebare tärä kä kri biti bötä ye kwrere.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. ja mika däkine ni ngäbekwe tä nakain kä ñuo ja tari ye erere di bian nibira, kukwe ye nibira bien jakwe, blitai gare nitre sribikä gobrane ben . 2. ja Gobraïn rabadi koin aune täte ja käi biti, kä tärä teri ye kirie mikadi täte kä ni ngäbekwe kwrere aune ja mika täte ngibia bötä 3. sribidre ñuo ye bä mikadre blitakäre jabe aune ni jökrä kwandre kukwe jökrä bötä ne abokon broyeto jökrä karekä aune rekadrekä kore ni Ngäbe käite. 4. meritre ngäbere aune monsotre bati ja ketani kukwekrä di mika nibira ja miaka kukwe bata jite, ye abokon tädi ja mike te ja näre kwari gwari. 5. kukwe tära jeñe ni ngäbere kwe, ja mikara ngite ye di mika nibira , aune kaka nibira metre ja gäite, kwe ni nibira nünen jäme ruäre kwari gware ne abokon kritobo ngäbere kri aune kritobo jutakri kiri. Ne kwewre sribi nibira ja küdere ja ñate kukwe ne bötä.

24. <https://www.mingob.gob.pa/plan-de-desarrollo-integral-de-los-pueblos-indigenas-de-panama/>

KUKWE TÄ ÜKANINTE JA KÄITE BANAMA NETE KWE JONDRON NGÄBETRE MERIRE KRÄKE BOLITIKARE RABARE NEMEN KISETE

Ütüäte kri rabadre gare instituciones públicas meden meden tä sribire kwe nitre rabare nünen koin, kukwe meritre bötä, kukwe meritre ngäbere kräke, juta ngäbekwe kräke, aune kukwe bolitika biti ni jökrä kräke ye bata. Bäri metrere:

INSTITUCIONES POLÍTICO - ELECTORALES ²⁵	
Tribunal electoral de Panamá (TE)	<p>Tribunal ne käkwe kukwe ño tuaditari kukwe rakaka känenkri kadikä kwe Ley Electoral, biti, jie ngwandi kwe, mikaditari ñäräre kwe, aune ngibia ditari kwe:</p> <ul style="list-style-type: none"> Dre nakankä ye mikare metre tärä bötä, ni jraine, ni menteni nüke nüne, aune kukwe mada nakainkä ja ngwärekre nitre itre itre bötä. Cédula bian noen ni ititire itire kräke, Aune kukwe nakainkä ja tari ja mika bötä jite. <p>Tribunal Electoral kiseti sribi mada mada tä arato ja mikare gräbiti kä tärä teri Ngäbe Bugle ye tä jie ngwanka arato.</p>
Fiscalía General Electoral (FGE)	<p>Sribi kwe bra kröre:</p> <ul style="list-style-type: none"> kukwe bolitika biti ni jökrä kräke ye ngibiare biti. Nitre sribikä kukwe bata ja ngötäite ye ngibiare tari sribi bötä kukwe derechos aune deberes políticos electorales ye bötä. Kukwe nuendre blo aune rrikadre jie biti. Ley kätä sribi mada mada bä mike ye nuendre kwe.

SRIBIKÄ BOLITIKA BÖTÄ – GOBRAN JEÑE NI NGÄBERE KWE

Nitre ngäbere kwe ja gobrain tä ükaninte Banama ye tä bä mike ja ñäte (Congresos o Consejos Generales) aune gobrain jeñe mikata sribi nuene, dreta nüke biti aune dre nuendre koin ja ngwärekre ye tä mikani kiseti. Gwä ngware matare congreso ta kräjätä (10) Congresos Generales aune (2) Consejos Generales krobu, ye tä juta krä kükü ngäbere bä mike jite Banama nete²⁶.

1. Congreso General de la Comarca Emberá Wounaan
2. Congreso General de la Comarca Ngäbe-Buglé
3. Congreso General de la Comarca Guna de Wargandi
4. Congreso General de la Comarca Guna de Madungandí
5. Congreso General de la Comarca Guna Yala
6. Congreso General Guna de Dagargunyala
7. Congreso General Emberá de Alto Bayano
8. Congreso General de Tierras Colectivas Emberá y Wounaan
9. Congreso General Buglé
10. Congreso Nacional del Pueblo Wounaan
11. Consejo General del Pueblo Bri-Bri
12. Consejo General del Pueblo Naso Tjër-di

25. <https://ministeriopublico.gob.pa/wp-content/uploads/2016/09/constitucion-politica-con-indice-analitico.pdf>

26. <https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/poverty/sistematizacion-plan-desarrollo-indigena.html>

KUKWE ÜKANINTE JA NIRE NGIBIAKRÄ AUNE KUKWE MERITRE KWE NGIBIAKRÄ

<p>Instituto Nacional de la Mujer²⁷ (INAMU)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Institución yeta mikani bolitika kä kri biti mika tibiekrä, kwe kukwe rabadre ja näre ni jökrä kiseté bári metre meritre kräke, ne kwe kukwe kare ngäbiti koin käkwe ni nüne blo ja ngötäite ye gadrekä, bolitika biti, ngwian biti, kukwe kira nikwe biti, aune ja ngwärekre kä kri biti, ye bata jondron aune dre erere ñakare nebe meritre kiseté ja ükatekrä kwetre kä biti tibien. • Bári üräre kena kä te abokon sribidre kwe ja töe jeñe biti bolitika bötä, ye biti meritre käkwe ja mikadre tuare, ji ngwanka, aune rabadre kwen sribi jökrä bötä gobranbe. Ja kukwe biandre kwe rabadre ütüäte ja ükate bötä kä biti tibien Banama nete, ne kitare kwin ja mike kukwe bötä aune ja näre nitre brare kwrere. Ne kánti ükateta abokon broyeto sribiedre ngüörara meritre ngäbere kräke, kwe rebadre kwen bolitika bötä aune kukwe jökrä bötä tädre kwen ja näre²⁸. • Dirección Derechos Humanos yebra tä jite kukwe ne kwrere tuaka kánti meritre ngäbere kräke. • Oficina tä kubu kwe ni ngäbere ngötäite, kwati tä kä tärä Ngäbe bugle kánti, aune kwati abokon tä kä tärä Emberá Wounaan, kä ye kánti blitata ja kukwere meritre yebe.
<p>Defensoría del Pueblo</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sribi kwe abra ngwätere aune ja kirie mike kukwe ta niebare tärä Constitución bata ye kwere, kukwe ye kwrere tä nükaninbiti juta kabre kräke kä kri biti, ja nire bötä aune ley biti, abokon kukwe ye ketare bata ja ngötäite, nea unen dre nemen bare, kukwe mikaka mento sribikä kukwe ne bata käkwe, arato ni mada ja di Bianka kukwe nekrä käkwe, ye gánti tuadi kánti kukwe mika gäre ütüäte. • Oficina ta krobu kwe ni Ngäbe käibiti kwati Comarca Ngäbe Buglé Yaune kwati Comarca Emberá Wounaan

27. <https://inamu.gob.pa/nosotros/conocenos/#historia>

28. <https://inamu.gob.pa/gestion-y-servicios/programas-y-proyectos/>

INSTITUCIONES SRIBIKÄ KUKWE JUTA NGÄBERE KWE BÖTÄ ^{29 30 31}

Ministerio de Gobierno

Gobrandi ñuo ye bä mikare ja käne biti braidre ja käne, ükarete ja nare, jite ngwandre aune braidre nuene koin kä tärä teri. nünan ngäbere ye erere, aune rabare ja ükete nünen koin kä Banama nete. Aune rebare ja ükete käbiti. koincomo promover su desarrollo integral.

Viceministerio de Asuntos Indígenas

- Sribie bare Ley No. 64 de 20 de septiembre de 2013, mikani Ministerio de Gobierno, de la República de Panamá.
- Nütü bare kröre: kadriedre jabea une nuendre, köböidre, programa aune broyeto käkwe bolitika biti ni kitadre ja mike täte aune ja ükete, ja jürä ngwandre ruäre, juta ni ngäbekwe bitit, ja bianta ñuo aune dre kira ütüäte nikwe, ye tädre kä käre juta Banama nete.

Consejo Nacional de Desarrollo Integral de los Pueblos Indígenas

- Sribie bare Decreto Ejecutivo N° 203 del 27 de julio de 2018, tä ja kete Ministerio de Gobierno, de la República de Panamá.
- Nebra blitaka jabe, ane ja kukwe nuakrä bolitika juta ngäbekrä ye bötä, ye abokon kadritädre bä ngrabe sribikä bä kabre gobran gäbiti ben, keteitibe sribikä ngäbere kä tärä teri yebe.
- Objetivo general: gobran sribi ne krwere mike tuare kä bitit juta ngäbere kräke, kwe rebare ja ükete aune nüne käre koin, jondron köböidre nuene, aune broyeto jö nuendre jeñe, ni Ngäbe töi kwrere rebare bare; ne kwrere nuendre aune bolitika ni ngäbere kräke ye mika raba ütüäte kä Banama nete.
- Ni nibokä tä kwen götä bötä konkreso kwäjätä bitit kubu ye käi bitit aune mike gare.

Comité Asesor de Mujeres Indígenas

- Sribiebare 2018, töbika bare meritre ngäbere bötä käkwe kä biani te kukwe ne namani bare, nitre ngäbere ñäkäni kwen. kukwe ja tö dian bötä kukwe ni ngäbere kwe bata.

29. <https://www.mingob.gob.pa/objetivos-del-ministerio-de-gobierno/>

30. <https://www.mingob.gob.pa/viceministerio-asuntos-indigenas/>

31. <https://www.mingob.gob.pa/se-crea-el-consejo-nacional-de-desarrollo-de-los-pueblos-indigenas-mediante-decreto-ejecutivo/>

Utüäte kri kukwe ne rabadre gare...

Ja ñäkäni Comité Asesor meritre ngäbere kräke³², ne käkwe sribi nuendre Plan Nacional de Desarrollo Integral juta ni ngäberekwe kräke, nitre ye kisete ütüäte sribi neta karekä kä biti tibien, bolitika karekä ni ngäbe käite metrere bäri kukwe meritre kwe bötä. Akwa, kä ye gänti , kukwe ñakare aune ja kitekä ñakare kukwekrä, ye bata kukwe ye gie ngwanta ñakare ja näre meritre ngäbere keta mokore.

comité asesor nemani bare bötä ganan bare, akwa tä ja nikare kri kwe dre bata erere meritre ngäbere kukwe nuadre. Käre nitre brare aibe käta ja kukwe mike ütüäte, ñakare kä mikateta meritre kukwe bokänkä ie blitakrä. Ne arato blitata, gobrankwe yete kukwe meritre ngäbere kwe tebai ñakare dikaro, ye bata keta ñakare kukwe bolitika kräketre ye bötä.

32. <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=7713&file=SpanishTranslation>

BIBLIOGRAFÍA

- Alianza de Mujeres Indígenas para el EPU. (2020). Informe sobre la Situación Mujeres Indígenas en Panamá para ser presentado como Insumo para el tercer ciclo del Examen Periódico Universal (EPU) de Panamá (p. 16). <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=7713&file=SpanishTranslation>
- Araúz, H. B. (2017). Las reformas electorales de 2017 en Panamá. Centro de Iniciativas Democráticas. https://bibliotecadigital.tse.jus.br/xmlui/bitstream/handle/bdtse/7039/2017_brownarauz_reformas_electorales_panama.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Asamblea General de las Naciones Unidas ONU. (1979). Convención sobre la Eliminación de todas las formas de Discriminación contra la Mujer. <https://www.scjn.gob.mx/igualdad-de-genero/cedaw>
- Asamblea Nacional de Panamá. (2017). Ley 56 de 2017 Que establece la participación de las mujeres en las juntas directivas estatales. <https://inamu.gob.pa/wp-content/uploads/2021/11/LEY-No-56-DEL-11-07-2017.pdf>
- Asociación Directoras de Panamá. (s/f). Ley 56. AD Panamá. Recuperado el 10 de marzo de 2022, de <https://www.adpanama.org/ley56>
- Comisión Económica para América Latina y el Caribe (CEPAL). (2013). Mujeres indígenas en América Latina: Dinámicas demográficas y sociales en el marco de los derechos humanos (p. 160). https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/4100/1/S2013792_es.pdf
- Comisión Interamericana de Derechos Humanos. (2017). Las mujeres indígenas y sus derechos humanos en las Américas. <https://www.iwgia.org/images/documentos/informe-tematico-mujeres-indigenas-y-sus-derechos-en-las-americas-iwgia.pdf>
- El Centro Carter. (2015). Las Mujeres y el Derecho de Acceso a la Información en Guatemala (p. 28). <https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/ati/guatemala-exec-summ-women-ati-spanish.pdf>
- Fondo para el Desarrollo de los Pueblos Indígenas de América Latina y El Caribe, Observatorio Regional de Derechos de los Pueblos Indígenas, & ONU - Mujeres. (2020). Derechos de las Mujeres Indígenas: A 25 años de la Declaración de Beijing (p. 182). <https://www.ctmargentina.org/wp-content/uploads/2021/03/ONU-INFORME-REGIONAL-Derechos-mujeres-indigenas.pdf>
- Instituto Interamericano de Derechos Humanos. (2008). Módulos de capacitación sobre participación política indígena. Instituto Interamericano de Derechos Americanos. <https://corteidh.or.cr/tablas/25766.pdf>
- Instituto Interamericano de Derechos Humanos. (2009). Guía de capacitación en derechos humanos de las mujeres: Tejiendo el cambio. Instituto Interamericano de Derechos Humanos. https://www.iidh.ed.cr/IIDH/media/1496/guia_capacitacion_mujeres-2009.pdf
- Instituto Internacional de Investigaciones y Capacitación de las Naciones Unidas para la Promoción de la Mujer (UN INSTRAW). (2006). Participación política de las mujeres indígenas en los procesos de gobernabilidad y en los gobiernos locales: Bolivia, Colombia, Ecuador, Guatemala y Perú (p. 168). <http://parlatino.org/pdf/comisiones/pueblos-indigenas/exposiciones/xii-participacion-mujeres-indigenas-guatemala-20-may-2010.pdf>

- Instituto Nacional de la Mujer. (s/f). Conocenos. Recuperado el 10 de marzo de 2022, de <https://inamu.gob.pa/nosotros/conocenos/>
- La Asamblea Nacional. (2020). Ley 184 de 25 de noviembre de 2020 de violencia política. https://www.laestrella.com.pa/uploads/files/2020/11/25/Ley%20184%20de%2025%20noviembre%202020_Violencia%20Politica.pdf
- La Conferencia General de la Organización Internacional del Trabajo. (1989). C169 Convenio sobre pueblos indígenas y tribales. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@normes/documents/publication/wcms_100910.pdf
- Ministerio de Gobierno. (s/f). Objetivos del Ministerio de Gobierno. Ministerio de Gobierno. Recuperado el 10 de marzo de 2022, de <https://www.mingob.gob.pa/objetivos-del-ministerio-de-gobierno/>
- Ministerio de Gobierno. (2015). Plan de Desarrollo Integral de los Pueblos Indígenas de Panamá. <https://www.mingob.gob.pa/plan-de-desarrollo-integral-de-los-pueblos-indigenas-de-panama/>
- Ministerio de Gobierno. (2018, julio 31). Se crea el Consejo Nacional de Desarrollo de los Pueblos Indígenas mediante Decreto Ejecutivo. <https://www.mingob.gob.pa/se-crea-el-consejo-nacional-de-desarrollo-de-los-pueblos-indigenas-mediante-decreto-ejecutivo/>
- Naciones Unidas. (s/f). Foro Permanente de las Naciones Unidas para las Cuestiones Indígenas. Departamento de Asuntos Económicos y Sociales Pueblos Indígenas. Recuperado el 10 de marzo de 2022, de <https://www.un.org/development/desa/indigenous-peoples-es/sesiones-del-foro-permanente.html>
- Naciones Unidas. (1952). Convención sobre los Derechos Políticos de la Mujer. <https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/BDL/2001/0019.pdf?file=fileadmin/Doc>
- Naciones Unidas. (2007). Declaración de las Naciones Unidas sobre los derechos de los pueblos indígenas. https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_es.pdf
- ONU Mujeres. (2014). Instrumentos Internacionales A Favor De Los Derechos De Las Mujeres Y Pueblos Indígenas (p. 50). https://lac.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20Americas/Documentos/Publicaciones/UN_derechos_mujeres_indigenas.pdf
- PNUD Panamá. (2015). Imaginando un Futuro Común: Plan de Desarrollo Integral de los Pueblos Indígenas de Panamá. <https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/poverty/sistematizacion-plan-desarrollo-indigena.html>
- PNUD Panamá. (2016). Diagnóstico Situación de las mujeres indígenas de Panamá. https://www.pa.undp.org/content/panama/es/home/library/democratic_governance/diagnostico_situacion_mujeres_indigenas_panama.html
- Portal Territorio Indígena y Gobernanza. (s/f). Gobernanza – Autonomía. Territorio Indígena y Gobernanza. Recuperado el 10 de marzo de 2022, de https://www.territorioindigenaygobernanza.com/web/pan_05/
- Procuraduría General de la Nación Oficina de Implementación del Sistema Penal Acusatorio. (2016). Constitución Política de la República de Panamá. <https://ministeriopublico.gob.pa/wp-content/uploads/2016/09/constitucion-politica-con-indice-analitico.pdf>
- Rodríguez, E., Wagua, D., & Meza, N. (2019). WERARA CRINCHA BIA Diagnóstico de género de la participación de las mujeres emberá en las estructuras políticas tradicionales en la Comarca Emberá-Wounaan: Estudio de caso en el Distrito de Cémaco (p. 103). <https://aacid.org.pa/wp-content/uploads/2019/11/INFORME-FINAL-EPME.pdf>
- Tribunal Electoral de Panamá. (2022). Código Electoral. <https://www.tribunal-electoral.gob.pa/publicaciones/codigo-electoral/>
- Universidad de Panamá. (2016). Legislación Relativa a las Mujeres. <https://www.up.ac.pa/sites/default/files/transparencia/LegislacionRelativaMujeres.pdf>

